

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

əlyazması hüququnda

PƏRVİZ ŞAHİN OĞLU MƏMMƏDOV

**AVROPA ŞURASI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ İŞGƏNCƏNİN VƏ
QEYRİ-İNSANİ VƏ YA LƏYAQƏTİ ALÇALDAN RƏFTARIN
VƏ YA CƏZANIN QARŞISININ ALINMASI ÜZRƏ
İNSTİTUSİONAL MEXANİZMLƏR**

İXTİSAS: 5603.01 – “Beynəlxalq hüquq; insan hüquqları”

**Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

Dissertasiya işi AMEA-nın Hüquq və İnsan haqları İnstitutunda yerinə yetirilmiş, geniş müzakirə edilərək əsas müdafiəyə tövsiyə edilmişdir.

Elmi rəhbər: **hüquq üzrə elmlər doktoru,
professor L.H.HÜSEYNOV.**

Rəsmi opponentlər: **hüquq üzrə elmlər doktoru
R.F.MƏMMƏDOV.
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent M.K.ABDULLAYEV.**

Aparıcı təşkilat: **Milli Aviasiya Akademiyasının
“Hüquqşünaslıq” kafedrası.**

Dissertasiya işinin müdafiəsi “_29_” “_04_” 2017-ci il tarixdə saat “_____” Bakı Dövlət Universiteti nəzdindəki FD.02.013 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, akademik Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, I tədris korpusu, 901 saylı auditoriya.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_” “_____” 2017-ci il tarixdə göndərilmişdir.

**FD.02.013 Dissertasiya şurasının elmi
katibi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:**

Ə.Q.MƏMMƏDOV

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqatın mövzusunun aktuallığı. Beynəlxalq səviyyədə tanınmış insan hüquqları sistemində işgəncəyə və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamaq hüququ özünəməxsus yer tutur. İnsan hüquqlarına dair bütün əsas beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş bu hüququ səciyyələndirən başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, o, mütləq xarakterə malikdir və heç bir halda məhdudlaşdırıla bilməz. İşgəncənin qadağan edilməsi barədə norma müasir beynəlxalq hüququn *jus cogens* normalarından biridir. İşgəncə bu gün beynəlxalq cinayət kimi tanınmışdır; bu əməl müəyyən hallarda insanlıq əleyhinə cinayət və ya müharibə cinayəti kimi tövsif edilə bilər.

İşgəncə ağır cinayət olmaqla yanaşı, eyni zamanda ədalət mühakiməsinə və hüququn aliliyinə ciddi zərbə vurur. İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın qadağan edilməsinin hüquqi dövlətin əsas komponentlərindən biri sayılan ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ ilə birbaşa bağlılığı vardır. Hüququn aliliyi prinsipi tələb edir ki, işgəncə və digər pis rəftar barədə olan bütün şikayətlər və digər məlumatlar səmərəli surətdə araşdırılsın və bu əməlləri törətmiş şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması və adekvat qaydada cəzalandırılması təmin edilsin.

Bütün bunlara görə işgəncə, eləcə də qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın digər formaları ilə mübarizə insan hüquq və azadlıqlarının səmərəli müdafiəsi baxımından prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu istiqamətdə həm universal, həm də regional səviyyədə mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, o cümlədən xüsusi konvensiyalar qəbul olunmuşdur: İşgəncə və qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın digər formaları əleyhinə 1984-cü il BMT Konvensiyası; İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 1987-cil il Avropa Konvensiyası; İşgəncənin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1985-ci il Amerika Konvensiyası.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması bu əməllərin doğurduğu nəticələri aradan qaldırmaqdan daha münasib və məqsədəuyğundur. Məsələ burasındadır ki, həbsdə olan şəxsin işgəncəyə və ya digər pis rəftara məruz qaldığını müəyyən etmək çox zaman çətin olur. Birincisi, həmin əməllər, adətən, qapalı yerlərdə, bu cür əməllərinə görə məsuliyyət daşımayacaqlarına inanan şəxslər tərəfindən törədilir. İkincisi, işgəncəyə və ya digər pis rəftara məruz qalmış insanlar çox zaman bu barədə danışmağa ehtiyat edirlər. Üçüncüsü,

bu cür əməllər nəticəsində törədilə bilən fiziki xəsarətlər, adətən, şikayət verilən vaxta qədər artıq sağalmış olur; onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi işgəncə növlərində (məsələn, psixoloji işgəncə törədilərkən) fiziki xəsarətlər yetirilmir. Dördüncüsü, göstərilən pozuntular barədə şikayətləri səmərəli surətdə araşdırmaq üçün həmin ölkədə müstəqil mexanizmlər mövcud olmaya da bilər.

Bu baxımdan, insanların öz iradəsi ilə tərk edə bilmədikləri yerlərdə müntəzəm monitorinq aparmaq səlahiyyəti olan müstəqil mexanizmlərin təsis edilməsi işgəncənin və digər pis rəftarın qarşısının alınması istiqamətində ən səmərəli vasitələrdən biri kimi dəyərləndirilir. Bu cür monitorinq həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə həyata keçirilməlidir. Hazırda mövcud olan preventiv xarakterli beynəlxalq mexanizmlərdən biri BMT sistemində (İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə BMT Konvensiyasının 2006-cı ildə qüvvəyə minmiş Fakültativ Protokolu (OPCAT) əsasında yaradılmış İşgəncənin qarşısının alınması üzrə Alt komitə – SPT), digəri isə Avropa Şurası çərçivəsində (İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 1987-cil il Avropa Konvensiyası əsasında təsis olunmuş İşgəncənin qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsi – CPT) fəaliyyət göstərir.

CPT nadir xüsusiyyətlərə malik hüquq müdafiə mexanizmidir. Suveren dövlətlərin ərazisində onların razılığı olmadan qapalı müəssisələrdə yoxlamalar keçirmək səlahiyyətinə malik olan bu regional qurumun təsis edilməsini müəyyən mənada müasir beynəlxalq hüquq qaydasında inqilabi hadisə kimi səciyyələndirmək olar. Komitənin yaradılmasında əsas məqsəd artıq baş vermiş işgəncə və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza faktları ilə mübarizə aparmaq deyil, bu kimi halların qarşısını almaq, həmin hallara gətirib çıxara biləcək səbəb və şəraiti müəyyənləşdirmək və dövlətlərə bu istiqamətdə tövsiyələr verməkdir. Komitə Avropa Şurasına üzv olan 47 dövlətdə hakimiyyət orqanının qərarına əsasən saxlandığı yerləri öz iradəsi ilə tərk edə bilməyən insanlarla necə rəftar olunduğunu və onların saxlanma şəraitini qiymətləndirmək məqsədi ilə həmin yerlərə – polis məntəqələrinə, penitensiar müəssisələrə, hərbi hissələrdəki müvəqqəti saxlama yerlərinə, psixiatriya müəssisələrinə, əcnəbilər üçün saxlama mərkəzlərinə və başqa bu kimi müəssisələrə planlı və plandankənar səfərlər təşkil edir. Həyata keçirdiyi fəaliyyətə, qazandığı uğurlara və dövlətlərlə yüksək əməkdaşlıq səviyyəsinə görə CPT bu gün dünyada işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması sahəsində ən səmərəli mexanizm sayılır.

Yuxarıda adı çəkilən hər iki beynəlxalq təsisat, xüsusən CPT kifayət qədər səmərəli fəaliyyət həyata keçirənlər də, iştirakçı dövlətlərə öz

müntəzəm səfərləri, müfəssəl məruzələri, tövsiyə və standartları ilə həbs yerlərində saxlanılan şəxslərin vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmiş olsalar da, onlar istənilən halda milli təsisatları əvəz edə bilməzlər. İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsindəki bütün beynəlxalq mexanizmlər kimi, göstərilən monitorinq qurumları da subsidiar xarakter daşıyırlar. Nəzərə alınmalıdır ki, həbs yerlərinə müntəzəm başçəkmələr həyata keçirən müstəqil milli qurumlar daim ölkə ərazisində olmaları və bununla da hər hansı situasiyaya çevik reaksiya verə bilmələri ilə yanaşı, onlar həm də yerli şəraiti, ölkə qanunvericiliyini və praktikasını daha yaxşı bilirlər.

Bu cür milli qurumların yaradılması OPCAT-da nəzərdə tutulmuşdur; söhbət milli preventiv mexanizmlərdən gedir. Həmin müqavilənin tələblərinə görə, hər bir iştirakçı dövlət milli preventiv mexanizmə öz yurisdiksiyası altında olan və insanların öz iradəsi ilə tərk edə bilmədikləri istənilən yerə baş çəkməyə icazə verməlidir. Bu başçəkmələr həmin şəxslərin işgəncədən və qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın digər formalarından müdafiəsini gücləndirmək məqsədi ilə həyata keçirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası həm CPT Konvensiyasının, həm də OPCAT-ın iştirakçısıdır. Bu müqavilələr müvafiq olaraq 2001-ci il dekabrın 25-də və 2008-ci il dekabrın 2-də ratifikasiya edilmişdir. Konvensiyanı ratifikasiya etdiyi gündən indiyə qədər CPT bir neçə dəfə Azərbaycanda olmuş və müxtəlif müəssisələrdə yoxlamalar həyata keçirmişdir. Konvensiyanın tələblərinə uyğun olaraq, Azərbaycanın müvafiq hakimiyyət orqanları CPT ilə yaxından əməkdaşlıq edirlər.

Fakültativ Protokola gəldikdə isə, bu saziş ratifikasiya edildikdən sonra onun müddələrinin implementasiyası ilə bağlı Azərbaycanda zəruri normativ, təşkilati və inzibati xarakterli tədbirlər görülmüşdür. 2009-cu il yanvarın 13-də “İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə Konvensiyanın Fakültativ Protokolunun icrasının təmin edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən, Fakültativ Protokolda nəzərdə tutulmuş milli preventiv mexanizmin funksiyalarını yerinə yetirən təsisat qismində Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) müəyyən edilmişdir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin uğurlu iqtisadi və sosial siyasəti, ölkəmizdə aparılan genişmiqyaslı islahatlar, insanların hüquq və azadlıqlarının səmərəli surətdə qorunması nəzərdən keçirilən sahədə də əhəmiyyətli dəyişikliklərə

rəvac vermişdir. Son illər xüsusən penitensiar sistemdə çox böyük işlər görülmüş və bu yönümdə islahatlar hazırda uğurla davam etdirilir.

İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Şurası çərçivəsində və milli səviyyədə fəaliyyət göstərən preventiv mexanizmlərin təbiətinin sistemli araşdırılması, şübhəsiz ki, insan hüquqlarının nəzəriyyəsi və praktikası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə aşağıdakı məsələlər xüsusi aktualıq kəsb edir: CPT-nin səmərəliliyinin artırılması; bu Komitənin öz mandatını həyata keçirərkən işləyib hazırladığı standartların “yumşaq hüquq” (“soft law”) kimi səciyyələndirilməsi; CPT-nin fəaliyyəti ilə həm analoji səlahiyyətlərə malik universal qurum olan SPT-nin, həm də milli preventiv mexanizmlərin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi; göstərilən preventiv qurumlar tərəfindən dövlətlərə fərqli tövsiyələrin verilməsinin qarşısının alınması.

Dissertasiya işinin mövzusunun Azərbaycan üçün aktualığı ilk növbədə ölkəmizdə işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınmasının normativ və institusional əsaslarının araşdırılması və CPT-nin fəaliyyətinin Azərbaycanın müvafiq qanunvericiliyinə və təcrübəsinə təsirinin müəyyənləşdirilməsi zəruriliyi ilə şərtlənir. Göstərilən məsələlərin dərinə tədqiq edilməsi saxlandığı yerləri öz iradəsi ilə tərk edə bilməyən insanlarla rəftarın və onların saxlanma şəraitinin yaxşılaşdırılması və ümumən həmin insanların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi baxımından əhəmiyyətli ola bilər.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Dissertasiya mövzusunun aktualığı həm də onunla şərtlənir ki, Avropa Şurası çərçivəsində işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə institusional mexanizmlər bu günə qədər Azərbaycanın hüquq elmində kompleks şəkildə təhlil edilməmişdir. Bundan əlavə, milli preventiv mexanizmlərin təbiəti, statusu və fəaliyyət istiqamətləri, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən milli preventiv mexanizmin işgəncənin və digər pis rəftarın qarşısının alınmasında rolu ümumiyyətlə elmi araşdırma predmeti olmamışdır. İşgəncə ilə mübarizənin beynəlxalq-hüquqi aspektləri ölkə alimləri arasında daha çox V.İbayev tərəfindən araşdırılmışdır. O, göstərilən sahədə maddi normalar və məhkəmə praktikası ilə yanaşı, CPT-nin fəaliyyətini də şərh etmişdir. Lakin CPT-nin fəaliyyəti həmin müəllif tərəfindən daha çox sistemli elmi təhlil müstəvisində deyil, informativ-təsviri baxımdan təqdim edilmişdir. Digər tərəfdən, o əsərlərin yazıldığı illərdə hələ SPT və milli preventiv mexanizmlər mövcud deyildi və artıq deyildiyi kimi, hazırki dissertasiya işində xüsusən milli preventiv mexanizmlərin hüquqi təbiətinə və CPT ilə əməkdaşlığına mühüm yer ayrılmışdır.

İşgəncənin qarşısının alınmasının institusional aspektləri bu və ya digər dərəcədə habelə Ə.Əliyevin, L.Hüseynovun, F.Mehdiyevin və başqalarının əsərlərində nəzərdən keçirilmişdir.

Postsovet ölkələrinin hüquq ədəbiyyatında da Avropa Şurası çərçivəsində işgəncənin və digər pis rəftarın qarşısının alınması üzrə institusional mexanizmlər indiyədək kompleks şəkildə tədqiq olunmamışdır. İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq nəzarətə həsr olunmuş çoxsaylı əsərlərdə işgəncə əleyhinə mübarizə məsələləri araşdırılsa da, bu sahədə mövcud olan preventiv mexanizmlər və onların qarşılıqlı əlaqəsi dərindən və hərtərəfli təhlil edilməmişdir.

Nəzərdən keçirilən problem Qərb ədəbiyyatında daha dərindən öyrənilsə də, onun bütün aspektlərini əhatə edən kompleks monoqrafik tədqiqat bu günə qədər aparılmamışdır.

Tədqiqatın obyektini Avropa Şurası çərçivəsində işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə institusional mexanizmlər təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınmasına dair beynəlxalq hüquqi və dövlətdaxili normativ aktlar, habelə müvafiq beynəlxalq və milli mexanizmlərin praktikası təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi Avropa Şurası çərçivəsində işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə mexanizmləri kompleks tədqiq etmək, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini və habelə milli preventiv mexanizmin fəaliyyətini müvafiq beynəlxalq normalar və standartlar baxımından təhlil etməkdir.

Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı **vəzifələr** qarşıya qoyulmuşdur:

– Avropa Şurası çərçivəsində işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınmasının normativ əsaslarını təhlil etmək;

– Avropa Şurasının müxtəlif qurumlarının, o cümlədən Parlament Assambleyasının, Nazirlər Komitəsinin, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin və İnsan hüquqları üzrə Komissarın işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması sahəsində rolunu göstərmək;

– işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınmasında beynəlxalq monitorinqin əhəmiyyətini açıqlamaq;

– CPT-nin mandatını və səlahiyyətlərini şərh etmək;

– CPT-nin standartlarını təhlil etmək və onların normativ təbiətini və əhəmiyyətini açıqlamaq;

– CPT-nin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün konkret təklif və tövsiyələr irəli sürmək;

– CPT ilə və Azərbaycan hökuməti arasında əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini şərh etmək;

– Azərbaycan Respublikasında işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınmasının qanunvericilik əsaslarını təhlil etmək;

– işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınmasında milli preventiv mexanizmlərin rolunu və əhəmiyyətini açıb göstərmək;

– Avropada milli preventiv mexanizmlərin müqayisəli təhlilini aparmaq;

– Azərbaycan Respublikasında milli preventiv mexanizmin fəaliyyətini təhlil etmək və onun səmərəliliyini artırılması üçün konkret təklif və tövsiyələr irəli sürmək.

Tədqiqatın metodoloji əsasını hüquq elmində hamılıqla qəbul olunmuş ümumnəzəri və xüsusi elmi metodlar təşkil edir. Dissertasiyada Avropa Şurası çərçivəsində və Azərbaycan Respublikasında işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınmasının normativ əsasları təhlil edilərkən, habelə İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyasının müddələrinin məzmunu açıqlanarkən formal-məntiqi metoddan daha geniş istifadə olunmuşdur. Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərən milli preventiv mexanizmlərin təbiəti və xüsusiyyətlərinin araşdırılması zamanı müəllif müqayisəli-hüquq metodundan geniş istifadə etmişdir. Tədqiqatda həmçinin sistemli-struktur, sosioloji, tarixi və digər tədqiqat metodları da tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əsası. Dissertasiyanı yazarkən müəllif B.Bernat, M.L.Entin, Ə.İ.Əliyev, V.Ə.İbayev, L.H.Hüseynov, T.İ.Hüseynov, A.Kaseze, R.Kiker, U.Kribaum, Q.Y.Lukyantsev, E.Malkolm, R.Morqan, D.A.Moryakov, C. Mördok, M.Novitski, M.Novak, Y.Polakieviç, N.Rodli, D.Rouger, V.V. Tumanov, V.M.Valeyev, P.Uilyams, van D. Zyl Smit və digərləri kimi tanınmış hüquqşünas-alimlərin əsərlərinə istinad etmişdir.

Dissertasiyanı hazırlayarkən müəllif çoxsaylı beynəlxalq sazışları və digər beynəlxalq sənədləri, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin və

Parlament Assambleyasının qətnamə və tövsiyələrini, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarını, CPT-nin məruzələrini və digər sənədlərini, habelə Azərbaycan Respublikasının bir çox qanunvericilik aktlarını, Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkilinin (ombudsmanın), milli preventiv mexanizmin məruzələrini təhlil etmişdir.

Dissertasiyanın **elmi yeniliyi** ondan ibarətdir ki, bu işdə Azərbaycanın hüquq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq Avropa Şurası çərçivəsində işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə institusional mexanizmlər kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir. Bundan əlavə, ilk dəfə olaraq işgəncənin və digər pis rəftarın qarşısının alınması məqsədi ilə milli səviyyədə təsis olunmuş preventiv qurumların, o cümlədən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən milli preventiv mexanizmin təbiəti, statusu və səlahiyyətləri ətraflı araşdırılmışdır. Daha konkret olaraq dissertasiya tədqiqatının elmi yeniliyi müəllifin müdafiəyə təqdim etdiyi aşağıdakı **elmi müddəalarda** ifadə olunur:

1. Dövlət orqanları ilə əməkdaşlıq işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə mexanizmlərin təbiətini və mahiyyətini sosiyyələndirən ən ümdə məqamlardan biridir. Bu, həm beynəlxalq, həm də milli qurumlara aiddir. Əməkdaşlıq prinsipi təkə dövlətin deyil, həm də göstərilən mexanizmlərin üzərinə müəyyən vəzifələr və məsuliyyət qoyur. Dövlətlə və onun müvafiq strukturları ilə davamlı və səmərəli əməkdaşlıq qurmadan mandati işgəncənin və digər amansız rəftarın qarşısını almaqdan ibarət olan mexanizmlər öz məqsədlərinə nail ola bilməzlər.

2. İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyasında öz əksini tapmış məxfilik prinsipi, xüsusən CPT-nin məruzələrinin yalnız dövlətlərin razılığı əsasında dərc edilməsi indiki dövrdə CPT monitorinq mexanizminin zəif cəhəti kimi dəyərləndirilməlidir. Etiraf etmək lazımdır ki, CPT-nin səfər zamanı aşkar etdiyi faktları açıqlaya bilməməsi, səfərə dair qəbul etdiyi məruzənin bəzən uzun müddət (hətta bir neçə il ərzində) dərc olunmaması və buna görə də vətəndaş cəmiyyətinin və beynəlxalq hüquq müdafiə qurumlarının həmin faktlardan məlumatsız qalması həyata keçirilmiş monitorinqin təsirini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Üstəlik, bu məqam da nəzərə alınmalıdır ki, CPT hər hansı səfərə dair məruzəsini əksər hallarda həmin səfərdən dörd-altı ay keçəndən sonra qəbul edə bilər və müfəviq dövlətə göndərir. Bütün bunlar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Komitənin məruzələrinin və səfərlərin sonunda təqdim etdiyi ilkin qeydlərin avtomatik dərc olunması barədə

müddəanın göstərilən Konvensiyaya daxil edilməsi CPT monitorinq mexanizminin səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edə bilər.

3. Həm CPT, həm də milli preventiv mexanizmlər monitorinq həyata keçirərkən və tövsiyələr irəli sürərkən həmişə onu əsas götürməlidirlər ki, onların mandatının əsasında məhz işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması dayanır. Buna görə də onlar saxlandıqları yerləri öz iradəsi ilə tərk edə bilməyən şəxslərin digər hüquqlarının pozuntusu kimi tövsif edilə bilən və ya ümumiyyətlə heç bir pozuntu təşkil etməyən əməlləri və ya situasiyaları diqqətdən kənar saxlamalıdır.

4. CPT-nin dövlətlərə təqdim etdiyi tövsiyələr konkret və icrası mümkün olan tövsiyələr olmalıdır. Digər tərəfdən, CPT öz məruzələrində əks etdirdiyi tövsiyələrin geniş siyahısında ən təcili və vacib tövsiyələri vurğulaya və bununla da dövlətlərə öz prioritetlərini müəyyənləşdirməkdə dəstək verə bilər. Bu cür yanaşma CPT-nin tövsiyələrinin adekvat implementasiyası baxımından səmərəli olardı.

5. CPT-nin dövlətlərə qarşı tətbiq etdiyi sanksiya, yəni açıq bəyanat hər bir halda həm Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin, həm də AŞPA-nın sessiyalarında CPT nümayəndələrinin iştirakı ilə geniş müzakirə olunmalıdır. Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin mövcud mexanizm və prosedurlarından istifadə olunmaqla, barəsində açıq bəyanat verilmiş dövlətə qarşı əməli tədbirlər görülməlidir.

6. Azərbaycan Respublikasının milli preventiv mexanizmi əsas diqqəti daha çox plandankənar, məqsədli başçəkmələrin həyata keçirilməsinə yönəltməlidir. Bu baxımdan, tematik başçəkmələr daha məqsədəuyğun və səmərəli sayıla bilər. Belə ki, milli preventiv mexanizm hər hansı bir məsələ (məsələn, DİN-in müvəqqəti saxlama yerlərində tibbi xidmətin həyata keçirilməsi; psixiatriya müəssisələrinə qeyri-könüllü qəbul edilən şəxslərlə bağlı hüquqi təminatlar; qanunsuz miqrantların saxlanma şəraiti və onlarla rəftar) ilə bağlı silsilə başçəkmələr həyata keçirə və bu yoxlamaların əsasında müəyyən ümumiləşdirmələr apara bilər.

7. Milli preventiv mexanizmin hesabatlarının Ombudsmanın illik məruzəsi ilə birgə və ya ayrıca məruzə şəklində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim olunması və həmin məruzənin Milli Məclisin plenar iclasında və ya parlamentin müvafiq komitələrində müzakirəsi məqsədəuyğun olardı.

8. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin (ombudsmanın) qanuni fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa və ya fəaliyyətinə müdaxilə etməyə görə məsuliyyət

nəzərdə tutan müddəası genişləndirilməli və Milli preventiv qrupun üzvlərinə də şamil olunmalıdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya tədqiqatının materialları, müddəaları və nəticələri işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınmasının hüquqi və institusional aspektləri ilə bağlı yeni elmi araşdırmalar üçün nəzəri əsas rolunu oynaya bilər.

Dissertasiya işinin materialları, müəllifin irəli sürdüyü təklif və tövsiyələr Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət orqanları tərəfindən işgəncənin və digər pis rəftarın qarşısının alınması sahəsində milli qanunvericiliyi və hüquqi praktikanı beynəlxalq normalara və standartlara uyğunlaşdırmaq, eləcə də milli preventiv mexanizmin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədləri üçün istifadə oluna bilər. Dissertasiyanın materialları həmçinin insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinə dair dərş vəsaitlərinin hazırlanmasında, eləcə də həmin fənnin tədrisində faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası. Dissertasiya AMEA-nın Hüquq və İnsan haqları İnstitutunda müzakirə edilmiş və əsas müdafiəyə tövsiyə edilmişdir. Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin dissertasiyanın mövzusu üzrə dərc etdirdiyi elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu tədqiqatın məqsədi, vəzifələri və metodologiyası ilə şərtlənir. Dissertasiya girişdən, üç fəsildən, nəticə hissəsindən və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiya tədqiqatı mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, problemin araşdırılma dərəcəsi göstərilir, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası müəyyənləşdirilir, tədqiqatın yeniliyi qeyd edilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar ifadə olunur, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, dissertasiyanın strukturu və həcmi göstərilir.

“Avropa Şurası çərçivəsində işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınmasının normativ və institusional əsasları” adlanan I fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım fəsildə Avropa Şurası çərçivəsində işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınmasının normativ əsasları şərh edilir.

Qeyd edilir ki, mötəbər regional təşkilat olan Avropa Şurasında işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın

qarşısının alınması və bu əməllərlə mübarizə sahəsində səmərəli normativ mexanizm mövcuddur. İlk növbədə müəllif İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsinə və İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin həmin maddənin tətbiqi ilə bağlı zəngin presedent hüququna istinad edir. Bundan əlavə, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin və Parlament Assambleyasının qətnamə və tövsiyələrinin, İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyasının və CPT-nin standartlarının əhəmiyyəti vurğulanır.

Müəllifin fikrincə, göstərilən sahədə Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin üzərinə düşən öhdəlikləri bir neçə əsasə görə müxtəlif növlərə ayırmaq olar. Bu öhdəliklər sırasında ilk növbədə maddi öhdəliklər və implementasiya öhdəlikləri fərqləndirilir.

Maddi öhdəliklər heç kəsin işgəncəyə və digər pis rəftara məruz qalmaması üçün dövlətin həyata keçirməli olduğu vəzifələri ehtiva edir. Bu öhdəliklər öz növbəsində əsas və törəmə öhdəliklərə, neqativ və pozitiv öhdəliklərə bölünür.

İşgəncəyə və digər pis rəftara məruz qalmamaq hüququndan irəli gələn əsas öhdəlik dövlət nümayəndələri tərəfindən hər hansı şəxsə qarşı bu cür əməllərin tətbiq olunmamasıdır. Törəmə öhdəliklər birbaşa və ya dolay yolla əsas öhdəliyin məzmunundan irəli gəlir və onu tamamlayır. Məsələn, işgəncəyə məruz qalmamaq hüququ ilə bağlı aşağıdakı törəmə öhdəliklər mövcuddur: işgəncə faktı ilə bağlı səmərəli araşdırmanın həyata keçirilməsi; təqsirli şəxslərin cəzalandırılması; işgəncəyə məruz qalmış şəxslərə vurulmuş maddi və ya mənəvi zərərin ödənilməsi və s.

Neqativ öhdəliyə əsasən, dövlət işgəncə və digər pis rəftarı tətbiq etməkdən çəkinməlidir. Pozitiv öhdəliklər isə dövlətdən “aktiv müdaxilə”, yəni müəyyən qanunvericilik, inzibati, təşkilati və digər tədbirlərin görülməsini tələb edir. Məsələn, dövlət təmin etməlidir ki, baş vermiş bütün işgəncə faktlarının səmərəli istintaqı həyata keçirilsin; bütün təqsirli şəxslər müəyyən edilsinlər və adekvat qaydada cəzalandırılsınlar; həbsxana gözətçiləri, polis əməkdaşları, tibbi və ya hərbi heyət müvafiq beynəlxalq normalarla tanış edilsinlər və s. İşgəncə faktlarının səmərəli araşdırılması insan hüquqları nəzəriyyəsində və təcrübəsində prosessual öhdəlik kimi də səciyyələndirilir.

Implementasiya öhdəlikləri müvafiq beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş mexanizmlərin fəaliyyəti ilə bağlı dövlətlərin həyata keçirməli olduqları vəzifələrdir: məsələn, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin fərdi şikayət üzrə çıxardığı qərarının icra edilməsi; İşgəncənin qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsi ilə əməkdaşlıq

edilməsi (Komitənin nümayəndə heyətinin ölkə ərazisinə maneəsiz buraxılması, nümayəndə heyətinə öz vəzifələrini həyata keçirmək üçün lazım olan bütün məlumatları təqdim edilməsi və s.).

I fəslin ikinci yarımfəslində Avropa Şurasında işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması sahəsində fəaliyyət göstərən qurumların fəaliyyəti işıqlandırılır.

Bu mexanizmlərin şərhinə keçməzdən əvvəl iddiaçı insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində məhkəmə və qeyri-məhkəmə mexanizmlərini fərqləndirən cəhətləri açıqlayır, qeyri-məhkəmə mexanizmləri tərəfindən həyata keçirilən monitorinqin təbiətini, əsas xüsusiyyətlərini və əhəmiyyətini şərh edir.

Dissertasiya işində işgəncənin və digər pis rəftarın qarşısının alınmasında İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin mühüm roluna diqqət yetirilir. İlk öncə belə bir məqam vurğulanır ki, Avropa Məhkəməsinin İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsi ilə bağlı yurisdiksiyası *ratione personae* baxımından CPT-nin yurisdiksiyasına nisbətən xeyli genişdir. Söhbət ondan gedir ki, CPT-nin mandatı ilə əhatə olunan şəxslər azadlıqdan məhrum edilmiş, dövlət orqanının qərarı əsasında saxlandığı yerləri öz iradəsi ilə tərk edə bilməyən şəxslərdir. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə isə barəsində işgəncə, yaxud qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza tətbiq olunduğu güman edilən istənilən şəxs müraciət edə bilər.

Qeyd edilir ki, nə İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında, nə də CPT-nin Konvensiyasında “işgəncə”, “qeyri-insani rəftar və ya cəza” və “ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza” anlayışlarının tərifləri öz əksini tapmamışdır. Ona görə də CPT öz fəaliyyətində bu və ya digər faktı və ya şəraiti dəyərləndirərkən İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin verdiyi tərifləri əsas götürür.

Bunlardan əlavə, Avropa Məhkəməsinin 3-cü maddənin tətbiqi ilə bağlı ortaya çıxardığı ən əhəmiyyətli nəticələrdən biri ondan ibarətdir ki, dövlətlər işgəncə və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza barədə olan hər bir şikayət üzrə səmərəli araşdırma aparmalıdır. Məhkəmə araşdırmanın “səmərəli” olub-olmadığını təyin etmək üçün dörd meyar müəyyənləşdirmişdir: 1) araşdırma müstəqil və qərəzsiz olmalıdır; 2) araşdırma təqsirli şəxslərin müəyyən edilməsinə və cəzalandırılmasına gətirib çıxarmaq iqtidarında olmalıdır; 3) araşdırma tez başlanmalı və ağlabatan müddətdə həyata keçirilməlidir; 4) araşdırma ictimaiyyətin nəzarəti altında olmalıdır.

İnsan hüquqlarının müdafiəsində və təşviqində, o cümlədən işgəncənin və digər pis rəftarın qarşısının alınmasında Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) və Nazirlər Komitəsinin əhəmiyyətli rolu vardır.

Qeyd edilir ki, işgəncə və digər pis rəftar ilə mübarizə AŞPA-nın nizamnamə səlahiyyətlərinə bilavasitə aid olan məsələdir və bu sahədə fəaliyyətini o, bir neçə istiqamətdə həyata keçirir.

Birincisi, bu sahədə AŞPA-nın qətnamə və tövsiyələrini göstərmək lazımdır. Bu qətnamə və tövsiyələrdə AŞPA üzv dövlətlərin diqqətini işgəncə və digər pis rəftar ilə mübarizə sahəsində mövcud olan aktual problemlərə çəkmiş, onları həmin problemlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə müvafiq tədbirlər, o cümlədən qanunvericilik sahəsində tədbirlər görməyə çağırmışdır. AŞPA-nın başqa bir fəaliyyət istiqaməti onun xüsusi təyin olunmuş məruzəçilər vasitəsilə ayrı-ayrı üzv dövlətlərdə həyata keçirdiyi monitorinqdir. Bir çox hallarda məruzəçilər insanların öz iradəsi ilə tərk edə bilmədikləri yerlərə, xüsusən penitensiar müəssisələrə və polis bölmələrinə baş çəkirlər və həmin yerlərdə saxlanılan şəxslərlə necə rəftar olunduğunu və onların saxlanma şəraitini yoxlayırlar.

İddiaçı hesab edir ki, CPT-nin müəyyən etdiyi ciddi faktların və verdiyi tövsiyələrin yerinə yetirilməsi vəziyyətinin müzakirəsinə AŞPA daha fəal cəlb olunmalıdır. Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi qarşısında illik dinləmələr olduğu kimi, AŞPA da CPT-nin illik məruzələrini, eləcə də sanksiya kimi bu və ya digər dövlət barəsində elan etdiyi açıq bəyanatlarını öz gündəliyinə daxil etməlidir. AŞPA kimi, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi də işgəncə və digər pis rəftar əleyhinə mübarizə sahəsində fəaliyyətini bir neçə istiqamətdə həyata keçirir. Sözügedən sahədə Nazirlər Komitəsinin üzv dövlətlərə ünvanladığı tövsiyələr çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu tövsiyələr onunla əhəmiyyətlidir ki, həmin sənədlərdə bu və ya digər insan hüququnun məzmunu ilə bağlı mövcud standartlarla yanaşı, yeni normalar da öz əksini tapır.

Bu tövsiyələr sırasında Avropa penitensiar qaydalarının yenidən baxılmış mətnini özündə ehtiva edən (2006)2 nömrəli Tövsiyə xüsusilə əhəmiyyətlidir. Həmin sənəddə məhbuslarla rəftara, onların saxlanma şəraitinə və penitensiar müəssisələrin idarə edilməsinə aid prinsip və normalar təsbit olunmuşdur. Avropa Şurasına üzv olan dövlətlər penitensiar sahə ilə bağlı qanunvericilikdə və praktikada Avropa penitensiar qaydalarını geniş surətdə nəzərə alırlar.

Digər bir fəaliyyət istiqaməti ilə bağlı qeyd edilir ki, CPT öz illik məruzələrini Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinə göndərir. Məruzə

təqdim edildikdən sonra CPT-nin sədri Nazirlər Komitəsi qarşısında məruzənin müzakirəsinə və CPT-nin müvafiq dövrdəki fəaliyyətinə həsr olunmuş xüsusi dinləmələrdə iştirak edir.

I fəslin üçüncü yarım fəslində işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması sahəsində Avropa Şurasının İnsan hüquqları üzrə Komissarının fəaliyyəti şərh edilir.

1999-cu ildən fəaliyyət göstərən İnsan hüquqları üzrə Avropa Komissarı Avropa Şurasına üzv olan dövlətlər tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarına səmərəli surətdə əməl olunmasına kömək göstərmək, insan hüquqları sahəsində təhsili və maarifçiliyi təşviq etmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Komissar tövsiyələr və rəylər vermək, habelə məruzələr hazırlamaq səlahiyyətinə malikdir və bunları Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin və Parlament Assambleyasının diqqətinə çatdırmaqla bilər. Komissara İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi qarşısında icraata üçüncü tərəf kimi müdaxilə etmək, yəni yazılı şərtlərini təqdim etmək və dinləmələrdə iştirak etmək hüququ verilmişdir (bax: İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 36-cı maddəsinin 3-cü hissəsi).

Komissar insan hüquqları ilə bağlı vəziyyəti hərtərəfli dəyərləndirmək üçün bütün üzv dövlətlərə müntəzəm səfərlər edir. Bir qayda olaraq, Komissar qapalı müəssisələrə – polis məntəqələrinə, penitensiar müəssisələrə, qanunsuz miqrantların saxlanıldığı yerlərə, psixiatriya müəssisələrinə və bu kimi digər yerlərə baş çəkir. Dissertasiya işində bununla bağlı bir sıra misallar gətirilir. Göstərilir ki, həbs yerlərində olan şərait, ayrı-seçkilik, miqrantlarla rəftar Komissarın hazırladığı dəyərləndirmə məruzələrində önəm verilmiş mövzular sırasındadır.

İnsan hüquqlarının təşviqi ilə bağlı fəaliyyətini Komissar müxtəlif forma və vasitələrlə, əsasən, tematik sənədlər dərc etdirməklə və seminarlar təşkil etməklə həyata keçirir. Tematik sənədlər dedikdə, Komissarın bütün üzv dövlətlərə ünvanladığı rəylər, tədqiqatlar, məruzələr və digər sənədlər başa düşülür. İşdə konkret misallar gətirilməklə bu sənədlər ətraflı şərh edilir.

İddiaçı vurğulayır ki, İnsan hüquqları üzrə Avropa Komissarı təsisatına üzv dövlətlər hörmətlə yanaşırlar və onun monitoring fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirlər. Bu təsisat Avropa Şurası çərçivəsində insan hüquqlarının, o cümlədən işgəncəyə və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamaq hüququnun müdafiəsinə və təşviqinə sanballı töhfə verir.

Dissertasiya işinin “**İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsi**” adlanan **II fəsl** dörd yarım fəsilədən ibarətdir.

Birinci yarım fəsilə CPT-nin yaranması tarixi, təşkilatı strukturu və mandatı şərh edilir.

CPT-nin yaranması tarixinə qısa ekskurs etdikdən sonra müəllif göstərir ki, CPT “hər iştirakçı dövlətdən bir nəfər” prinsipi əsasında təşkil olunmuşdur. CPT-nin üzvləri dövlətin təqdim etdiyi üç namizəd sırasından dörd il müddətinə Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi tərəfindən seçilirlər.

Monitoring səfərləri həyata keçirərkən Komitə zəruri hesab etdiyi halda ekspertlər və tərcüməçilər dəvət edə bilər. Ekspertlər səfər zamanı və səfərdən sonra məlumatların toplanmasında, təhlil edilməsində və dəyərləndirilməsində Komitəyə kömək edirlər.

CPT-nin mandatı müstəsna olaraq və birmənalı preventiv xarakterlidir və İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının nəzərdə tutduğu məhkəmə sistemi ilə yanaşı fəaliyyət göstərməli olan qeyri-məhkəmə mexanizmidir. İddiaçı belə bir mühüm məqama diqqət çəkir ki, CPT Konvensiyasının 1-ci maddəsində istifadə olunan “azadlıqdan məhrum etmə” anlayışı geniş mənada başa düşülür. CPT üçün şəxsin azadlıqdan məhrum edilməsi hakimiyyət orqanının qərarı əsasında olmalıdır. Bu baxımdan CPT hətta hakimiyyət orqanının qərarı əsasında şəxsin müalicə aldığı özəl xəstəxanaya və ya ev qustaqlığında olduğu özəl mənzilə də baş çəkə bilər. Digər tərəfdən, CPT hesab edir ki, onun mandatı hər hansı bir müəssisəyə (məsələn, psixiatriya xəstəxanasına və ya qocalar evinə) könüllü qəbul edilsələr də, oranı öz iradəsi ilə tərk edə bilməyən və deməli, *de facto* azadlıqdan məhrum edilmiş sayılan şəxslərə də şamil edilir. CPT-nin mandatını səciyləndirən və onun fəaliyyətinin əsasında dayanan iki mühüm prinsip mövcuddur: əməkdaşlıq prinsipi və məxfilik prinsipi.

Əməkdaşlıq prinsipi CPT Konvensiyasının 3-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. İddiaçı vurğulayır ki, nəzərdən keçirilən preventiv mexanizm yalnız CPT ilə dövlətlər arasında qarşılıqlı etimad kontekstində fəaliyyət göstərə bilər. Dövlətin əməkdaşlığı Komitənin fəaliyyətinin bütün mərhələlərində – ölkəyə səfərdən əvvəl, səfər zamanı və ondan sonra zəruridir. Səfərdən sonra əməkdaşlıq təkcə Komitənin məruzəsinə vaxtındacavab təqdim edilməsi deyil, həm də və daha çox Komitənin dövlətə verdiyi tövsiyələrin yerinə yetirilməsi anlamına gəlir. Tövsiyələrin yerinə yetirilməməsi əməkdaşlıq prinsipinin pozulması deməkdir.

Məxfilik prinsipi o deməkdir ki, ölkədəki vəziyyət haqqında heç bir məlumat, o cümlədən CPT-nin məruzəsi milli və beynəlxalq ictimai rəyə, mətbuata, qeyri-hökumət təşkilatlarına və hətta Avropa Şurasının orqanlarına, yaxud Konvensiyanın digər iştirakçı dövlətlərinə ötürülə bilməz. CPT-nin Konvensiyasında məxfilik prinsipindən iki istisna nəzərdə tutulmuşdur. Birincisi, məxfilik dövlətlərin öz razılığı ilə götürülə bilər: Konvensiyanın 11-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən, Komitənin məruzəsi dövlətin özünün xahiş etdiyi istənilən vaxt dərc oluna bilər. İkinci istisna sanksiya xarakteri daşıyır. Dövlət Komitə ilə əməkdaşlıq etməsə və ya Komitənin tövsiyələrinə uyğun olaraq vəziyyəti yaxşılaşdırmaqdan imtina edərsə, bu halda Komitə açıq bəyanat verə bilər.

İddiaçı qeyd edir ki, fəaliyyətə başladığı vaxtdan bu günə kimi CPT-nin mandatı onun baş çəkə bildiyi həm müəssisələr, həm də şəxslər baxımından əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. İlk illərdə yalnız polis məntəqələrini və həbsxanaları yoxlayan Komitə bu gün insanların saxlandığı və öz iradəsi ilə tərk edə bilmədiyi istənilən yeri – psixiatriya müəssisələrini, əqli və ya fiziki qüsurları olan şəxslərin saxlandığı evləri (“sosial rifah evlərini”), yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər üçün saxlanma yerlərini, hava limanlarındakı tranzit zonaları, hərbi saxlanma yerlərini və digər bu kimi müəssisələri təftiş etmək səlahiyyətinə malikdir. CPT-nin xüsusən son vaxtlar önəm verdiyi məsələlərdən biri qanunsuz miqrantların vəziyyətidir. Son illər CPT deportasiya uçuşlarını monitorinq etməyə, yəni hava yolu ilə ölkə ərazisindən çıxarılarəkən əcnəbilərlə necə rəftar olunduğunu yoxlamağa başlamışdır.

CPT-nin *rationae loci* yurisdiksiyası da xüsusi maraq doğuran məsələlərdən biridir. İştirakçı dövlətlərin səmərəli nəzarət həyata keçirə bilmədikləri ərazilərə CPT səfərlər həyata keçirə bilmir. Hüquqi baxımdan həmin əraziləri CPT-nin mandatı əhatə etsə də, lakin Konvensiyanın praktik tətbiqi baxımından ciddi problemlər ortaya çıxmışdır. Bu günə qədər CPT yalnız Moldovanın Dnestryanı regionuna və Gürcüstanın Abxaziya regionuna səfərlər etməyə müvəffəq olmuşdur.

CPT-yə habelə xüsusi saziş əsasında keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalı (ICTY) tərəfindən məhkum olunmuş və cəzalarını Albaniyada, Almaniya, Böyük Britaniya, Polşada, Portuqaliyada və Ukraynada çəkən şəxslərə baş çəkmək və onların vəziyyətini yoxlamaq hüququ verilmişdir. Bu spesifik monitorinq fəaliyyəti CPT və ICTY arasında 2000-ci il 7 və 24 noyabr tarixli məktublar mübadiləsi ilə tənzimlənir.

CPT-nin Konvensiyasında Komitənin öz mandatını həyata keçirməsi ilə bağlı iki məhdudiyyət müəyyən edilmişdir. Bu məhdudiyyətlərdən birincisi 9-cu maddədə təsbit olunmuşdur. Həmin maddəyə görə, aşağıdakı müstəsna hallarda dövlət CPT-yə səfərini təxirə salmaq və ya müəyyən bir yerə baş çəkməmək barədə müraciət edə bilər: milli müdafiənin təmin olunması; ictimai təhlükəsizliyin qorunması (o cümlədən ağır cinayətin qarşısını almaq zərurəti); azadlıqdan məhrumetmə yerlərində iğtişaşların olması; Komitənin baş çəkmək istədiyi şəxsin sağlamlıq vəziyyəti; ağır cinayətlə bağlı təcili dindirilmənin aparılması. İddiaçı vurğulayır ki, dövlət 9-cu maddədən CPT-ni öz ərazisinə buraxmaqdan imtina etmək üçün istifadə edə bilməz. Bu müddəə dar mənada təfsir olunmalıdır.

CPT-nin mandatı ilə bağlı digər məhdudiyyət CPT Konvensiyasının 17-ci maddəsinin 3-cü hissəsində öz əksini tapmışdır. Bu müddəaya əsasən, CPT Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinin (BQXK) 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına və onların 1977-ci il Əlavə Protokollarına uyğun olaraq müntəzəm əsasda səmərəli surətdə baş çəkdiyi yerlərə səfər etməməlidir. Müəllifin fikrincə, CPT-nin mandatı ilə bağlı bu gün Avropada ən aktual olan problemlər sırasında aşağıdakıları göstərmək olar: qanunsuz miqrantlarla rəftar; tutulmuş və ya həbsdə olan şəxslərə qarşı hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları tərəfindən işgəncə və digər amansız rəftarın tətbiqi və bununla bağlı cəzasızlıq mühitinin qalması; penitensiar müəssisələrdə məhbus sıxlığı.

II fəslin ikinci yarım fəslində CPT-nin səlahiyyətləri şərh olunmuşdur.

Qeyd edilir ki, CPT iki cür başçəkmələr həyata keçirir: dövrü başçəkmələr və *ad hoc* başçəkmələr. İştirakçı dövlətlərə səfərlər təşkil edilməsi CPT-nin həm hüququ, həm də vəzifəsidir.

Dövrü başçəkmələr hər bir iştirakçı dövlətə müəyyən müddətdən bir edilən səfərlərdir. Hər il 10 dövlətə bu cür səfərlər edilir.

Ad hoc başçəkmələr “şəraitin tələb etdiyi” başçəkmələrdir (bax: CPT Konvensiyasının 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsi). Adətən, Komitə il ərzində 7-8 belə səfər həyata keçirir. CPT-nin təcrübəsindən irəli gələrək dissertant “şəraitin tələb etdiyi” aşağıdakı müxtəlif halları göstərir: 1) bundan əvvəlki səfər (və ya səfərlər) zamanı CPT-nin verdiyi tövsiyələrin dövlət tərəfindən yerinə yetirilməsi vəziyyətini yoxlamaq məqsədi; 2) hər hansı bir ölkədə işgəncənin və ya digər pis rəftarın geniş miqyasda tətbiq olunması barədə məlumatlara çevik reaksiya göstərilməsi; 3) konkret şəxsə (və ya şəxslərə) münasibətdə işgəncənin və ya digər pis rəftarın tətbiq

olunması barədə məlumatların olması; 4) bir tərəfdən, iştirakçı dövlətin yurisdiksiyası altında olan, lakin onun bilavasitə ərazisinə aid olmayan yerlərə, digər tərəfən isə, iştirakçı dövlətin suveren ərazisinə aid olan, lakin onun yurisdiksiyası altında olmayan və üzərində səmərəli nəzarət həyata keçirə bilmədiyi regionlara səfərlərin edilməsi (birinci növ səfərlərə misal olaraq, Niderland Krallığına aid olan, Karib hövzəsində yerləşən Antil və Aruba adalarına və ya Danimarkaya aid olan Qrenlandiya adasına səfərləri, ikinci növ səfərlərə isə Moldovanın Dnestryanı regionuna səfəri misal göstərmək olar); 5) dövlətin özünün dəvəti olduqda.

İddiaçı qeyd edir ki, fəaliyyətinin ilk illərindən fərqli olaraq, CPT hazırda *ad hoc* səfərlər etmək hüququndan daha çox istifadə edir. CPT-nin insan hüquqlarının vəziyyəti ilə bağlı ciddi situasiyalara dərhal müdaxilə etmək hüququnun olması onun SPT-yə və digər beynəlxalq hüquq müdafiə qurumlarına nisbətən üstün cəhətlərindən biridir.

CPT-yə öz mandatını həyata keçirmək üçün geniş hüquqlar verilmişdir: dövlətlərin ərazisinə istədiyi vaxt səfər etmək; insanların öz iradəsi ilə tərk edə bilmədikləri yerlər barədə tam məlumat almaq; həmin yerlərə maneəsiz daxil olmaq; bu yerlərdə saxlanılan insanlarla təkbətək görüşlər keçirmək; öz vəzifələrini həyata keçirmək üçün lazım olan digər məlumatları tələb etmək.

İştirakçı dövlətə etdiyi hər səfərin sonunda CPT-nin nümayəndə heyəti müvafiq nazirliklərin rəhbərləri ilə görüş keçirir və həmin görüşdə səfər zamanı aşkara çıxardığı faktlar barədə qısa və yığcam şəkildə ilkin qeydlərini və mülahizələrini çatdırır. CPT Konvensiyasında öz əksini tapmasa da, bu prosedurdan Komitənin təcrübəsində geniş istifadə olunur. Komitə məruzə qəbul edilənə və dövlətə təqdim olunana qədər uzun müddət keçməsinə nəzərə alaraq (bu, adətən, altı-doqquz ay çəkir) ilkin qeydlərində əsas problemləri və çatışmazlıqları müvafiq dövlət orqanlarının nəzərinə çatdırır və zəruri tədbirlər görülməsi barədə müraciət edir. İddiaçı hesab edir ki, göstərilən müddət nə qədər çoxdursa, səfərin sonunda hökumət nümayəndələrinə təqdim olunan ilkin qeydlər (səfərsönü bəyanat) bir o qədər geniş və əhatəli olmalıdır və dövlətdən həmin qeydlərə müəyyən olunmuş müddət ərzində cavab verməsi tələb olunmalıdır.

İlkin qeydlərlə CPT Konvensiyasında (8-ci maddənin 5-ci hissəsi) öz əksini tapmış oxşar termini – yerində bildirilən qeydləri (immediate observations) fərqləndirmək lazımdır. CPT səfər zamanı bir çox hallarda elə ciddi problemlərlə və pozuntularla üzləşir ki, dövlət qarşısında təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsi tələbini qoymalı olur. CPT bu cür qeydlərini dərhal baş

çəkdiyi müəssisənin rəhbərliyinə, səfərin sonunda isə müvafiq nazirliyin rəhbərliyinə təqdim edir və problemin aradıl qaldırılması üçün görülməli tədbirlər barədə məlumat vermək üçün müddət təyin edir.

Ümumən götürdükdə, CPT-nin tövsiyələrinə iştirakçı dövlətlər tərəfindən əməl olunması kifayət qədər yüksəkdir. İddiaçı belə bir detala diqqəti çəkir ki, BMT qurumlarından fərqli olaraq, CPT-nin məruzələrinə dövlətlərin cavabları, demək olar ki, gecikdirilmir və görülmüş konkret tədbirlər barədə Komitəyə, əsasən, ətraflı məlumat verilir. Doğrudur, istisnalar da mövcuddur. Bəzi hallarda dövlətlər birbaşa bildirirlər ki, onlar bu və ya digər tövsiyəni, ümumiyyətlə, yerinə yetirmək istəməzlər və ya buna hazır deyillər.

Dövlətlərin təqdim etdikləri cavablar Komitəni qane etmədikdə aşağıdakı konkret addımlar atıla bilər: müvafiq dövlətə onun Komitəyə təqdim etdiyi cavabın qənaətbəxş olmadığı barədə məktub göndərilməsi və ondan ya bütövlükdə yeni cavabın, ya da Komitəni qane etməyən məqamlarla bağlı cavabın tələb edilməsi; dövlətin nümayəndələri ilə yüksək səviyyəli görüşün (*high-level talks*) keçirilməsi; dövlətə *ad hoc* səfərin təşkil edilməsi və s.

Dövlət Komitənin tövsiyələrini yerinə yetirmədiyi halda həmin dövlətə qarşı açıq bəyanat (public statement) verilə bilər. CPT-nin əməkdaşlıq etməyən dövlətlərə qarşı istifadə edilə biləcəyi başqa “cəza” mexanizmi yoxdur. Bu sanksiyanın mahiyyəti, birincisi, ondan ibarətdir ki, CPT bu halda birtərəfli qaydada məxfilik prinsipindən imtina edir və həmin ölkədə aşkara çıxardığı faktları dərc etdirir. İkincisi isə, CPT bu müstəsna xarakterli sanksiyaya əl atmaqla dünyaya bəyan edir ki, bu dövlətdə azadlıqdan məhrum edilmiş insanların vəziyyətini dialoq və əməkdaşlıq yolu ilə yaxşılaşdırmaq üçün yer qalmayıb, dövlət insan hüquqlarını davamlı şəkildə pozur.

27 il mövcud olduğu müddətdə CPT yalnız 7 dəfə açıq bəyanat vermək məcburiyyətində qalmışdır. Bunlardan ikisi 1990-cı illərdə Türkiyə, üçü – Rusiya (müvafiq olaraq 2001, 2003 və 2007-ci illərdə), biri – Yunanıstan (2011-ci ildə) və sonuncusu 2015-ci ilin martında Bolqarıstan barəsində qəbul olunmuşdur.

Bəzi hallarda Komitənin açıq bəyanat prosedurunu “işə salması” və bununla dövləti hədələməsi bilavasitə açıq bəyanat verilməsindən daha uğurlu alına bilər. Son illərdə bu “hədə taktikası”ndan istifadə hallarının sayı artmışdır. Komitə bu cür hallarda dövlətə *ad hoc* səfərlər təşkil edir, onun nümayəndələri ilə yüksək səviyyəli görüşlər keçirir və dialoqu genişləndirərək, verdiyi tövsiyələrin yerinə yetirilməsi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa çalışır. Yüksək

səviyyəli görüşlər CPT Konvensiyasında nəzərdə tutulmasa da, Komitə öz təcrübəsində bu vasitədən geniş istifadə edir.

İddiaçı qeyd edir ki, CPT-nin fəaliyyətinin səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi və onun Avropada işgəncənin və digər pis rəftarın səviyyəsinin aşağı düşməsində nə dərəcədə rol oynamasının müəyyənləşdirilməsi heç də asan məsələ deyildir. Əgər iştirakçı dövlətlərin qanunvericiliyində və praktikasında müəyyən pozitiv dəyişikliklərə nail olunmuşdursa, bu o demək deyil ki, göstərilən dəyişikliklər məhz CPT-nin fəaliyyəti nəticəsində baş vermişdir. Hətta dövlət öz cavabında nəyi isə CPT-nin tövsiyəsinə uyğun etdiyini bildirirsə, əminliklə demək olmaz ki, bu addım məhz CPT tövsiyə etdiyinə görə atılır. Müxtəlif xarakterli daxili və xarici amillər bu ya ya digər addımların kökündə dayana bilər. Amma bir məqam şübhə doğurmur ki, CPT-nin monitoring fəaliyyəti nəticəsində iştirakçı dövlətlərdə saxlanma şəraiti ilə bağlı onun verdiyi bir çox tövsiyələrə əməl olunmuşdur. Etiraf edilməlidir ki, dövlətlər üçün bu cür tövsiyələrə əməl etmək hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları tərəfindən törədilən işgəncə və digər pis rəftar formalarına qarşı real mübarizə aparmaqdan və cəzasızlıq mühitini aradan qaldırmaqdan xeyli asandır və bəzən dövlətlər göstərilən mübarizənin aparılmasında əslində heç maraqlı da deyillər. Aydındır ki, dövlət üçün həbs yerlərində maddi şəraitə aid bir standart əməl etmək polis və ya həbsxana əməkdaşlarının davranışında dəyişikliyə nail olmaqdan daha asandır.

II fəslin üçüncü yarım fəslində CPT-nin standartları şərh edilir.

Qeyd edilir ki, CPT monitoring qurumu olmaqla yanaşı, həm də “normayaradıcı”, standartlar müəyyənləşdirən qurum kimi tanınır. İnsanların öz iradəsi ilə tərk edə bilmədikləri müxtəlif yerlərdə üzləşdiyi konkret vəziyyəti qiymətləndirərkən və konkret tövsiyələr irəli sürərkən CPT müxtəlif beynəlxalq aktlara, məsələn, İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasına və Strasburq Məhkəməsinin presedent hüququna, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta, Avropa penitensiar qaydalarına, Məhbuslarla rəftara dair BMT-nin standart minimal qaydalarına (“Nelson Mandela qaydaları”na) istinad edir. Lakin normativ materialın çoxluğuna baxmayaraq, CPT konkret situasiyaları dəyərləndirərkən çətinlik hiss etmiş və buna görə də səfərləri barədə məruzələr tərtib etdikcə öz standartlarını və dəyərləndirmə meyarlarını işləyib hazırlamışdır.

CPT-nin standartları ən müxtəlif aspektləri əhatə edir: həbs yerlərində maddi şərait (kameranın ölçüləri; işıqlandırma; ventilyasiya; gigiyena; sanitariya qurğuları; məhbusların qidalanması; bir yerdən başqa yerə aparılması və s.); tibbi xidmətlər (tibbi işçilərin sayı; onların ixtisas

dərəcəsi; xəstələrin müalicəsi və s.); sosial şərait (iş; istirahət; xarici aləmlə əlaqələr; məhbuslara baş çəkilməsi; nəzarətçi heyətin sayı; məhbuslarla nəzarətçilərin qarşılıqlı münasibətləri və s.); prosessual təminatlar (tutulma və ya həbsə alma zamanı təminatlar; dindirmə prosedurları; həkimin yanına buraxılma; intizam prosedurları; şikayət və yoxlama prosedurları və s.); nəzarətçilərin rəftarı və təlim keçməsi və s.).

CPT-nin standartlarının “məcəlləşdirilməsi və mütərəqqi inkişafı”, əsas etibarilə, onun hər il qəbul etdiyi məruzələrində (“illik məruzələr” və ya “ümumi məruzələr”) həyata keçirilir. Hər hansı sahəyə (məsələn, şəxslərin polis məntəqələrində və ya psixiatriya müəssisələrində saxlanması) və ya şəxslər kateqoriyasına (ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum olunanlar, məhbus qadınlar, qanunsuz miqrantlar və s.) aid Komitənin ölkələrə etdikləri səfərlərin nəticəsi olaraq bir növ “presedent” kimi müəyyənləşdirdiyi və inkişaf etdirdiyi standartlar toplanır və illik məruzələrin “maddi bölmə” adlanan ayrıca bölməsində əks etdirilir.

CPT-nin standartları Strasburq Məhkəməsinin müəyyənləşdirdiyi standartlardan olduqca geniş və müfəssəldir. Birinci növbədə bu, CPT-nin önləyici xarakter daşıyan mandatı ilə bağlıdır. CPT işgəncəyə və digər yolverilməz rəftara apara bilən bütün mümkün səbəbləri və şəraiti aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Belə ki, hər hansı fakt və ya situasiya özü-özlüyündə İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 3-cü maddəsini pozmaya da bilər, amma bu fakt və ya situasiya CPT-nin nəzərindən qaçmayacaq, ona görə ki, Komitənin fikrincə, burada pis rəftara gətirib çıxara bilmə ehtimalı ola bilər. İkincisi isə, Komitənin başlıca məqsədi azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin vəziyyətini dövlətləri mühakimə etmək yolu ilə deyil, onlarla dialoq və əməkdaşlıq qurmaqla yaxşılaşdırmağa nail olmaqdan ibarətdir.

CPT-nin standartlarının müvafiq sahələrdə digər beynəlxalq sənədlərin hazırlanmasında, İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnda, eləcə də milli qanunvericilikdə rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi 300-dən artıq qərarında CPT-nin məruzələrinə və tövsiyələrinə istinad etmişdir. Bir çox qərarlarında Strasburq Məhkəməsi CPT-nin standartlarından birbaşa istifadə etmiş və bununla da tövsiyə xarakteri daşıyan bu standartlara faktik olaraq məcburi hüquqi qüvvə vermişdir.

II fəslin dördüncü yarım fəslində CPT və Azərbaycan arasında əməkdaşlıq məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Bu günə qədər CPT Azərbaycana 10 dəfə səfər etmişdir. Bunlardan dördü dövrü (2002, 2006, 2011 və 2016-cı illərdə), altısı isə *ad hoc* səfər (2004, 2005, 2008, 2012, 2013 və 2015-ci illərdə) olmuşdur.

CPT-nin Azərbaycana dair məruzələrindən bu günə kimi yalnız ikisi (2002-ci və 2008-ci illərdə edilmiş səfərlərə aid olan məruzələr) dərc olunduğuna görə iddiaçı 2008-ci il səfərinə aid məruzəni və ona dair Azərbaycanın təqdim etdiyi cavabı təhlil etməklə Komitə ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlığın səviyyəsini dəyərləndirmiş və müəyyən ümumiləşdirmələr aparmışdır. Konkret olaraq, həmin məruzədə əks olunmuş tövsiyələrlə bağlı bu günə qədər hansı tədbirlər görüldüyü, bəzi tövsiyələrin isə hələ də yerinə yetirilmədiyi göstərilmişdir.

İddiaçının apardığı təhlil bunu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan hökuməti CPT Konvensiyasında təsbit olunmuş əməkdaşlıq prinsipinə sadıqdır və CPT ilə əməkdaşlığa, onun məruzələrinə və tövsiyələrinə ciddi yanaşır. Komitənin tövsiyələri səlahiyyətli orqanlar tərəfindən ciddi surətdə müzakirə olunur. Belə bir məqam təqdirəlayiqdir ki, Komitənin nümayəndə heyəti hər səfərin sonunda müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri tərəfindən qəbul olunur. Məruzələrə cavablar gecikdirilmədən Komitəyə təqdim olunur. Əsasən, cavablar formal xarakter daşımır, həyata keçirilmiş tədbirlər barədə Komitə vaxtında məlumatlandırılır.

Müəllif vurğulayır ki, son illər ərzində xüsusən penitensiar sistemdə son illər genişmiqyaslı işlər görülmüşdür. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi və sosial islahatlar, güclü iqtisadi inkişaf, sosial siyasətə önəm verilməsi penitensiar sistemin də müasirləşdirilməsinə, həbsdə olan şəxslərin və məhkumların saxlanma şəraitinin yaxşılaşdırılmasına zəmin yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2011-ci il 27 dekabr tarixli Sərəncamı ilə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı”na uyğun olaraq, Milli Məclis 2012-ci il mayın 22-də “Həbs yerlərində saxlanılan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında” Qanunu qəbul etmişdir. Qanuna həbs yerlərində saxlanma şəraiti, tutulmuş və həbs edilmiş şəxslərin hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli təmin edilməsi, onların əmək fəaliyyəti, həbs yerlərinin idarəetməsinin vəzifələri, daxili intizam qaydaları və digər məsələlərlə bağlı mütərəqqi yeniliklər əlavə olunmuş, bu zaman İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ, CPT-nin standartları və Avropa penitensiar qaydaları nəzərə alınmışdır.

Əlbəttə, penitensiar sistemdə, eləcə də insanların öz iradəsi ilə tərki edən bilmədikləri digər yerlərdə müəyyən problemlər qalmaqdadır. İddiaçı hesab edir ki, mövcud problemlərin və nöqsanların aradan qaldırılmasında Azərbaycanın səlahiyyətli orqanları müvafiq hüquq müdafiə mexanizmləri, xüsusən CPT və milli preventiv mexanizmlə əməkdaşlığını davam etdirməli və onların verdikləri bütün tövsiyələri lazımı qaydada yerinə yetirməlidirlər.

Dissertasiya işinin “**Azərbaycan Respublikasında işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması: qanunvericilik və təcrübə**” adlanan **III fəslə** iki yarım fəsildən ibarətdir.

Birinci yarım fəsildə Azərbaycanda işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınmasının qanunvericilik əsasları təhlil edilir.

Qeyd edilir ki, bir çox dünya ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da işgəncə və digər qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza konstitusiyaya səviyyəsində mütləq şəkildə qadağan olunmuşdur (Konstitusiyanın 46-cı maddəsinin III hissəsi). Bu mühüm konstitusional müddə bir sıra qanunvericilik aktlarında, o cümlədən Cinayət Məcəlləsində, Cinayət-Prosesual Məcəlləsində və Cəzaların İcrası Məcəlləsində konkretləşdirilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Dissertasiya işində həmin müddəaların şərhini verilmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan işgəncənin qarşısının alınması sahəsində müvafiq beynəlxalq müqavilələrə, xüsusən OPCAT-a iştirakçı olduğundan sonra bu müqavilələrin implementasiyası ilə bağlı zəruri normativ, təşkilati və inzibati xarakterli tədbirlər görülmüşdür.

Məlum olduğu kimi, OPCAT-da nəzərdə tutulmuş milli preventiv mexanizmin funksiyalarını yerinə yetirən təsisat qismində Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı, bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və OPCAT-ın müddəalarına tam uyğunlaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Söhbət burada ilk növbədə “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” Konstitusiyaya Qanununda 2011-ci il iyunun 24-də edilmiş dəyişikliklərdən gedir.

Baza xarakterli dəyişiklik ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda İnsan hüquqları üzrə müvəkkilə yalnız dövlət və yerli özünüidarə orqanları, vəzifəli şəxsləri tərəfindən pozulan insan hüquqlarının və azadlıqlarının bərpa edilməsi deyil, habelə müəyyən hallarda insan hüquqları pozuntularının qarşısının alınması vəzifəsi də həvalə olunmuşdur. Bununla da Azərbaycanda insan hüquqları pozuntularının, konkret olaraq işgəncənin

və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması vəzifəsi konstitusion status almışdır.

OPCAT-da milli preventiv mexanizmlər üçün nəzərdə tutulmuş səlahiyyətlər Konstitusiya Qanununun müvafiq müddəalarına inkorporasiya olunmuşdur. Konstitusiya Qanununa əlavə edilən bir sıra müddəalar milli preventiv mexanizmin funksiyalarının həyata keçirilməsi məqsədi ilə Müvəkkilin aparatında yaradılan milli preventiv qrupun təşkili və səlahiyyətləri ilə bağlıdır və OPCAT-ın IV bölməsində nəzərdə tutulan tələblərin implementasiyasına yönəlmişdir.

Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan Respublikasında işgəncənin qarşısının alınması üçün mövcud qanunvericilik bazası müvafiq beynəlxalq normalara uyğun olmaqla, işgəncə əməlləri ilə səmərəli mübarizə aparılması, saxlandıkları yerləri öz iradəsi ilə tərk edə bilməyən şəxslərlə rəftarın və onların saxlanma şəraitinin müvafiq standartlara uyğun təmin edilməsi üçün möhkəm zəmin yaradır.

III fəslin iki bənddən ibarət olan **ikinci yarım fəslində** Avropada milli preventiv mexanizmlərin müqayisəli təhlili aparılır və Azərbaycan Respublikasında milli preventiv mexanizmin fəaliyyəti və işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınmasında onun rolu şərh edilir.

Qeyd edilir ki, 2016-cı ilin iyunun əvvəlinə olan vəziyyətə görə, dünyanın 64 ölkəsində milli preventiv mexanizm fəaliyyət göstərir. Bu ölkələrin yarısından çoxu (37 ölkə) Avropanın payına düşür. Yaradılması formasına görə, yəni təşkilati meyar əsas götürülməklə, Avropada mövcud olan milli preventiv mexanizmlərin 3 əsas modelini göstərmək olar: 1) Ombudsman modeli; 2) ayrıca təsis olunmuş qurum modeli; 3) bir neçə qurumdan ibarət milli preventiv mexanizm modeli.

Göstərilən modellərin hər biri dissertasiya işində ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir. Avropa ölkələrinin böyük əksəriyyətində milli preventiv mexanizmə aid funksiyalar mövcud Ombudsman təsisatına həvalə edilmişdir. Ombudsman təsisatının milli preventiv mexanizm kimi təyin olunduğu bir sıra Avropa ölkələrində (Danimarkada, Moldovada, Sloveniyada və b.) bu funksiyaların yerinə yetirilməsinə Ombudsmanla birlikdə formal olaraq vətəndaş cəmiyyəti institutları da cəlb edilmişdir. Ombudsman modelinin xüsusi bir növü kimi nəzərdən keçirilməli olan bu model “Ombudsman plus” modeli adlanır. Avropanın dörd ölkəsində (Almaniyada, Fransada, İsveçdə və Lixtenşteyndə) milli preventiv mexanizm mandatını yeni yaradılmış ayrıca qurum həyata keçirir. Nəhayət,

Avropanın bəzi ölkələrində (Böyük Britaniyada, İtaliyada, Maltada və Niderlandda) bir neçə mövcud müfəttişlik və ya ixtisaslaşmış qurumlar bir yerdə milli preventiv mexanizm kimi müəyyən olunmuşdur.

Müəllif vurğulayır ki, göstərilən modellərdən hər hansı biri özü-özlüyündə digərlərindən üstün deyildir. Əsas odur ki, milli preventiv mexanizm OPCAT-da təsbit olunmuş bütün tələblərə cavab versin. Bu tələblər aşağıdakılardır: 1) insanların öz iradəsi ilə tərk edə bilmədikləri yerlərə preventiv başçəkmələr etmək hüququnun olması; 2) bütün müvafiq yerlərə baş çəkmək üçün resursların olması; 3) bütün saxlanma yerlərinə maneəsiz buraxılması; 4) bütün zəruri məlumatları əldə etmək hüququnun olması; 5) saxlanılan şəxslərlə təkbətək danışmaq hüququnun olması; 6) müstəqil olması; 7) MPM üzvlərinin müvafiq bilik və təcrübəyə malik olması; 8) tövsiyələr vermək və onlara adekvat cavablar almaq hüququnun olması; 9) məruzələr dərc etmək hüququnun olması; 10) zəruri imtiyazlara və immunitetə malik olması.

Tədqiqat işində bu tələblər ətraflı şərh olunmuşdur.

Azərbaycanda milli preventiv mexanizm (MPM) 2009-cu ildən fəaliyyət göstərir. Bilavasitə MPM-in funksiyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə Müvəkkilin 2010-cu il 19 yanvar tarixli sərəncamı ilə onun Aparatında, eləcə də regional mərkəzlərdə 17 üzvdən ibarət milli preventiv qrup adlandırılan ayrıca bölmə yaradılmışdır.

MPM həm qabaqcadan hazırladığı plan üzrə, həm də plandankənar başçəkmələr həyata keçirir. İddiaçı MPM-in bu günə qədər həyata keçirdiyi başçəkmələrin statistikasına diqqəti çəkərək qeyd edir ki, Azərbaycan MPM-i kifayət qədər məhsuldar fəaliyyət göstərir. Bununla belə, iddiaçı hesab edir ki, belə böyük sayda başçəkmələri lazımı səviyyədə həyata keçirmək üçün MPM kifayət qədər insan və maliyyə resurslarına malik deyildir. Bir il ərzində 300-dən artıq başçəkmənin həyata keçirilməsi (2009-cu ildə isə – hətta 400-dən artıq) monitorinqin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər. İddiaçı hesab edir ki, MPM diqqəti daha çox plandankənar, məqsədlə başçəkmələrin həyata keçirilməsinə yönəltməlidir.

Azərbaycan MPM-inin hesabatlarından görünür ki, tutulmuş və ya həbsdə olan şəxslərə qarşı işgəncə və digər pis rəftarın, eləcə də azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər arasındakı zorakılığın qarşısının alınması məsələləri başçəkmələr zamanı MPM tərəfindən yetərincə araşdırılmır. İddiaçı hesab edir ki, preventiv mexanizmin kökündə dayanan bu məsələlərə MPM daha çox diqqət yetirməlidir.

MPM-in fəaliyyətində müsbət tendensiyalardan biri ondan ibarətdir ki, qrupun üzvləri əvvəlki illərdən fərqli olaraq, psixiatriya xəstəxanalarına, eləcə də Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin pansionatlarına, ahıllar və əlillər üçün internat evlərinə daha çox baş çəkirlər. Monitoring proqramına son illər daxil edilən müəssisələr sırasında Dövlət Miqrasiya Xidmətinin Qanunsuz miqrantların saxlanma mərkəzləri və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının tabe müəssisələri (uşaq evləri) də vardır. Daha bir müsbət məqam ondan ibarətdir ki, milli preventiv qrupun başçəkmələrinə və hesabatların hazırlanmasına kənar ekspertlər (qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri) cəlb edirlər.

MPM-in hesabatlarını təhlil edərək, iddiaçı bu qurumun fəaliyyətində bir sıra çatışmazlıqlar aşkara çıxarmışdır.

MPM üzvləri tərəfindən bəzi şəxslərə pensiya və ya əvə olunma ilə bağlı izahat verilməsi kimi məsələlərin MPM-in hesabatında əks olunmasına ehtiyac yoxdur, çünki MPM Ombudsman deyildir və o, spesifik vəzifələrinə uyğun fəaliyyət göstərməlidir. 2014-cü il üçün hesabatda qeyd olunur ki, MPM müvəqqəti saxlama yerlərindən birinə baş çəkərkən orada saxlanılan şəxslərin saxlanılmasının qanuniliyini təsdiqləyən sənədləri yoxlamışdır. İddiaçının fikrincə, şəxsin saxlanılmasının qanuni olub-olmaması preventiv qurumun səlahiyyətinə aid məsələ deyildir. Preventiv qurum şəxslə necə rəftar olunduğunu və onun saxlanma şəraitini yoxlamalıdır.

MPM-in üzvləri tutulmuş və ya həbs edilmiş şəxslər üçün işgəncəyə və digər pis rəftara qarşı əsas təminatlar – saxlanması barədə qohumlarına və ya digər üçüncü şəxsə məlumat vermək hüququna, vəkildən istifadə etmək hüququna, tibbi xidmətdən istifadə etmək hüququna və hüquqları barədə məlumatlandırılmaq hüququna polis əməkdaşları tərəfindən necə riayət olunduğunu kifayət qədər araşdırmırlar.

MPM cəzaşəkmə müəssisələrində mövcud olan sıxlıq barədə məsələ qaldırarkən təkcə alternativ cəzaların tətbiq edilməsini deyil, bu istiqamətdə kompleks tədbirlərin görülməsini tövsiyə etməlidir (məsələn, cinayət qanunvericiliyində müəyyən əməllərin dekriminallaşdırılması və cəzaların yüngülləşdirilməsi; cəzaşəkmə müəssisələrində məhkumların yerləşdirilməsi siyasətinin düzgün aparılması; cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmənin daha geniş tətbiq olunması; probasiya xidmətinin inkişaf etdirilməsi və s.). MPM monitoring həyata keçirdiyi psixiatriya müəssisələrində bir sıra mühüm məsələləri araşdırmamışdır: şəxslərin bu cür müəssisələrə qəbulu və bununla bağlı hüquqi təminatlar; xəstələrin müalicəsinin onların razılığı əsasında aparılıb-aparılmaması;

aparılan müalicənin xarakteri, növləri və vasitələri; xəstələrə qarşı hansı cəkindirmə tədbirlərinin və hansı qaydada tətbiq olunması və s.

İddiaçının fikrincə, MPM-in başçəkmələr həyata keçirdikdən sonra tövsiyələr verərkən CPT-nin Azərbaycan hökumətinə təqdim etdiyi tövsiyələrə istinad etməsi məqsədəuyğun olardı və bu, onun tövsiyələrinin əhəmiyyətini daha da artırardı. Bütün bunlarla yanaşı, iddiaçı belə bir qənaətə gəlir ki, MPM-in Azərbaycanda işgəncənin və digər pis rəftarın qarşısının alınmasında rolu və əhəmiyyəti mütləq qeyd edilməlidir. İnsanların öz iradəsi ilə tərk edə bilmədikləri bütün yerlərə müntəzəm başçəkmələr həyata keçirməklə, bu qurum həmin insanlarla rəftarın və onları saxlanma şəraitinin yaxşılaşdırılmasına öz töhfəsini verir.

Dissertasiya işinin **nəticə hissəsində** aparılmış tədqiqatın əsas yekunları əks etdirilmiş, işgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması sahəsində mövcud mexanizmlərin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş bir sıra təkliflər irəli sürülmüşdür.

Dissertasiya tədqiqatının mövzusu üzrə müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri nəşr edilmişdir:

1. İşgəncənin qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsinin səlahiyyətləri. Nəqliyyat hüququ, 2013, № 4, s. 162-167.

2. Azərbaycanda işgəncənin qarşısının alınmasının qanunvericilik əsasları. Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğunun aktual problemləri: fəlsəfi, sosioloji və hüquqi təhlil və proqnozlaşdırma mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2014, s. 289-293.

3. İşgəncə ilə mübarizə sahəsində dövlətlərin öhdəlikləri. Elmi Əsərlər, 2014, № 1 (22), s. 299-303.

4. Avropada milli preventiv mexanizmlər: müqayisəli təhlil. Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri, 2015, № 2(42), s. 38-41.

5. İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması sahəsində Avropa Şurasının İnsan hüquqları üzrə Komissarının fəaliyyəti. Nəqliyyat hüququ, 2016, № 2-3, s. 207-215.

6. Роль национального превентивного механизма в предупреждении пыток и жестокого, бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания в Азербайджане. Киев, Правова Держава, 2016, 23, с. 168-173.

7. İşgəncənin qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsinin standartları. Odlar Yurdu Universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2016, №45, s. 101-108.

SUMMARY

The dissertation presented by Parviz Shahin Mammadov on “Institutional mechanisms for the prevention of torture and inhuman or degrading treatment or punishment within the Council of Europe” for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy on specialty 5603.01 – “International Law; Human Rights”, is an independent and completed research work possessing novelty. The dissertation is based on a comprehensive analysis of the normative framework and work of the relevant structures within the Council of Europe as well as of the legislation and practice of different countries, with a particular focus on the Republic of Azerbaijan.

The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusions and bibliography.

In the Introduction the topicality of the subject is substantiated, the aims of the research and its methodological and theoretical foundations and novelty are determined, the principal theses presented to the public defence are formulated, the theoretical and practical implications of the research are elucidated, and information is given about the approbation of research results and the structure of the dissertation.

In Chapter I titled as “The normative and institutional framework for the prevention of torture and inhuman or degrading treatment and punishment within the Council of Europe” the author analyses the normative framework for the prevention of torture and other ill-treatment within the Council of Europe, and examines the role of the Committee of Ministers and Parliamentary Assembly of the Council of Europe, the European Court of Human Rights as well as the Council of Europe Commissioner for Human Rights in the field of prevention of torture and other ill-treatment.

In Chapter II titled as “The European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment and Punishment (CPT)” the author the origin, organisational structure, mandate and powers of the CPT are elucidated, the nature and importance of CPT standards are analysed, and issues of cooperation between the CPT and Azerbaijan are explored.

Chapter II titled as “Prevention of torture and inhuman or degrading treatment and punishment in the Republic of Azerbaijan: law and practice” contains an analysis of the legal framework for prevention of torture and inhuman or degrading treatment and punishment in Azerbaijan, provides a comparative study of national preventive mechanisms in Europe, as well as deals with the role of the national preventive mechanism of Azerbaijan in the field of prevention of torture and other ill-treatment in the country.

The Conclusions contain the main results of the research undertaken and a number of proposals aimed at improving the effectiveness of the existing mechanisms for the prevention of torture and inhuman or degrading treatment and punishment.

Диссертация Парвиза Шахин оглы Мамедова на тему: «Институциональные механизмы в рамках Совета Европы по предупреждению пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания», представленная на соискание ученой степени доктора философии по праву по специальности 5603.01 – «Международное право; право человека», является самостоятельной и завершенной научно-исследовательской работой, обладающей научной новизной. В диссертации проведен обстоятельный анализ нормативной практики и работы соответствующих структур в рамках Совета Европы, а также практики и законодательства различных государств, в особенности Азербайджанской Республики. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы диссертационной работы, определяются объект, предмет, цели и задачи исследования, его методологическая и теоретическая основы, отмечается новизна работы, формулируются выносимые на защиту положения, раскрывается теоретическая и практическая значимость работы, дается информация об апробации результатов исследования и структуре диссертации.

В главе I, озаглавленной «Нормативные и институциональные основы предупреждения пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания в рамках Совета Европы», анализируются нормативные основы предупреждения пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания в рамках Совета Европы, освещается роль Комитета Министров и Парламентской Ассамблеи Совета Европы, Европейского суда по правам человека и Комиссара Совета Европы по правам человека в сфере предупреждения пыток и других форм недопустимого обращения.

В главе II («Европейский Комитет по предупреждению пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания») излагаются история образования, организационная структура, мандат и полномочия ЕКПП, анализируется природа и значение стандартов ЕКПП, освещаются вопросы сотрудничества между ЕКПП и Азербайджаном.

В главе III, озаглавленной «Предупреждение пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания в Азербайджанской Республике: законодательство и практика», анализируются законодательные основы предупреждения пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания в Азербайджане, проводится сравнительный анализ национальных превентивных механизмов в Европе и исследуется роль национального превентивного механизма Азербайджана в предупреждении пыток и других форм недопустимого обращения в стране.

В заключении отражены основные итоги проведенного исследования и выдвинут ряд предложений, направленных на повышение эффективности механизмов по предупреждению пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ПАРВИЗ ШАХИН ОГЛЫ МАМЕДОВ

**ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ В РАМКАХ СОВЕТА
ЕВРОПЫ ПО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ ПЫТОК И
БЕСЧЕЛОВЕЧНОГО ИЛИ УНИЖАЮЩЕГО
ДОСТОИНСТВО ОБРАЩЕНИЯ ИЛИ НАКАЗАНИЯ**

**Специальность: 5603.01 - «Международное право;
права человека»**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой
степени доктора философии по праву**

БАКУ – 2017